

BIJLAGE 5.3. CRITERIANOTA MARIAGROTTEN

BERGHMANS A. 2014: Criterionota Mariagrotten, interne nota Agentschap Onroerend Erfgoed.

I. Historisch- religieuze context

Volgens de christelijke geloofstraditie is de maagd Maria van 11 februari tot 16 juli 1858 achttien keren verschenen aan de jonge Bernadette Soubirous in de grot Massabielle aan de Gave in het Franse Lourdes. Maria bevestigde hierbij telkens dat zij 'onbevlekt ontvangen' was. Dat wil zeggen dat zij geboren werd zonder de smet van de erfzonde. De Onbevleete Ontvangenis was reeds tot een kerkelijk dogma verheven in 1854. In 1907 heeft het Vaticaan aan de verschijning van Maria een dag verbonden in de liturgische kalender. De Onbevleete Ontvangenis wordt gevierd op 9 december.

Bernadette Soubirous (1844-1879) werd non op 7 juli 1866 in het Sint-Gildardklooster te Nevers, als zuster Marie-Bernard. Ze werd zalig verklaard in 1925 en heilig verklaard in 1933. Ze wordt afgebeeld als een non of als een herderinnetje.

Volgens Bernadette vroeg Maria om ter plaatse van de verschijningen een kapel voor haar te stichten en zo gebeurde. Spoedig kwam een bedevaart op gang die gestimuleerd werd door wonderbaarlijke genezingen met het aanwezige bronwater, een oeroud magisch symbool.

Lourdes zou aldus uitgroeien tot een van de beroemdste bedevaartplaatsen ter wereld. Gedurende de eerste 150 jaar na de verschijningen werden 200 miljoen bedevaarders geteld. Voor het christendom is het de belangrijkste bedevaartsplaats na Rome. Wereldwijd staan beide in de top 5 naast Mekka, Jeruzalem en Benares.

Nadat de paus in 1875 een replica van de Lourdesgrot had laten bouwen in de tuin van het Vaticaan, verzezen er exemplaren over de hele wereld.

In 1875 ook vond de wondere genezing van Pieter De Rudder plaats in de Lourdesgrot van Oostakker die in Vlaanderen een enorme stimulans gaf aan de Mariaverering. De genezing van De Rudder werd erkend als een mirakel. De grot van Oostakker op het domein van markiezin de Courtebourne staat sedertdien bekend als het Vlaamse Lourdes. In een bestaande parkconstructie van rotsstenen was een nis aangebracht met beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes dat in 1873 door de pastoor werd gewijd. De basiliek naar ontwerp van Emile Van Hoecke-Peeters werd ingezegend in 1877. Later werd de bedevaartplaats verrijkt met een ommegang van de zeven smarten van Maria en een tweede gewijd aan de mysteries van de rozenkrans.

In 1933 zou Maria acht keer verschenen zijn aan de twaalfjarige Mariette Beco in Banneux (België, provincie Luik). Deze verschijningen werden door het Vaticaan erkend in 1952. Ook Wallonië kreeg hiermee een eigen Lourdes.

Aanvankelijk gebouwd op privé-initiatief veelal door kloosterorden, religieuze instellingen of kapitaalkrachtige burgers, ook door pastoors, groeiden sommige Mariagrotten uit tot echte bedevaartsoorden. Met bedevaartsoord worden enkel de plaatsen bedoeld die essentieel minstens een regionale uitstraling hebben

overeenkomstig de definitie van het BIN project (Bedevaartplaatsen in Nederland, I, p. 13). Een lokale bedevaart is bijgevolg een *contradictio in terminis*.

In twee periodes ontstaan er massaal veel Lourdesgrotten, vooreerst in het laatste kwart van de 19de eeuw, dus kort na de verschijningen in Lourdes. In de naweeën van WO I en vervolgens vanaf 1925 en 1933 toen Bernadette respectievelijk zalig en heilig werd verklaard heerst er een nieuwe bouwactiviteit. Dan volgt na WO II nog een heropleving in de jaren 1950-1960. In 1958 werd de 100-jarige verschijning in Lourdes gevierd.

Sommige grotten werden in de loop der jaren uitgebreid met devotionele kapelletjes, met kruiswegen of met beeldengroepen en ontwikkelden zich tot gevarieerde bedevaartparken. Het commerciële aspect van dergelijke parken speelde een rol in hun succes.

De aanleidingen tot de bouw van een Lourdesgrot zijn veelvuldig: devotie tot de Onbevleete Ontvangenis van Maria, aandenken aan een Lourdesreis, afsmeaken van genezing, dank voor genezing, herinnering aan een gouden bruiloft, jubileumgeschenk of –aandenken, dank voor overleven tijdens WO I en WO II, zelfs overleving van een zeetocht (Meersel) ...

In de wand van de grot wordt bovenaan aan de rechterzijde een nis uitgewerkt waarin een beeld van Onze-Lieve-Vrouw staat, een knielende Bernadette wordt tegenover de grot geplaatst aan de linkerzijde. Onderaan in de grot is er een grote holte waarin een altaar wordt geplaatst.

Het interieur of het exterieur van de grotten is vaak verrijkt met ex voto's, paternosters, dankbetuigingen en objecten allerhande om de genade van Maria af te smeken of als dank voor verkregen gunsten.

Aan de grotten wordt gebeden, de cultus tot Maria bloeit er, er worden missen gevierd, ze zijn het doel van processies, bidtochten en bedevaarten. Als vast meubilair zijn daarom altaren en preekstoelen voorhanden; ook zijn er zitbanken voor de biddende bezoekers.

De toegang tot de grot is vaak afgesloten met een dubbel smeedijzeren hek.

II. Verschillende materialen

Bedoeling van het bouwsel was om een kopie van de grot van Lourdes in de eigen omgeving op te richten. Het globale uitzicht van alle grotten was dan ook in principe hetzelfde, maar de formaten verschillen en er werden heel diverse materialen toegepast.

Vaak werd een stuk steen uit de grot van Lourdes meegebracht en verwerkt in de constructie. Voor die fragmenten van de authentieke grot werden in Lourdes certificaten uitgereikt die werden meegebracht door bedevaarders. Een opschrift herinnert aan de herkomst van het bouwfragment. Hier en daar is bekend dat een vakman of architect naar Lourdes werd gestuurd om de juiste afmetingen van de grot te nemen en de vorm op te tekenen.

Een greep uit de gebruikte materialen: baksteen; zandsteenknollen; tufsteen; veldsteen; Maassteen, gecementeerde steenblokken, kasseien, brokken steenkool, restanten van WO I en II (abristenen, dit zijn restanten van Duitse schuilplaatsen, beton van een oorlogsvliegveld), breuksteen, sintels van de zinkindustrie, lavasteen, keien...

Mettertijd ontstonden er gespecialiseerde ateliers voor de bouw van Lourdesgrotten, vooral in België waarvan meerdere in Vlaanderen. Die gespecialiseerde bouwtechniek wordt **cementrustiek** genoemd.

De techniek van het "rotseren" (VI.) is verwant aan die van andere bouwsels in tuinen en parken: grotten, follies, huisjes, bruggen, toegangen, rustbanken, imitatie van bomen.

De techniek bestond al in de antieke oudheid, werd hernomen in de renaissance en is gekend in de 18de-eeuwse park- en tuinkunst met de bouw van "natuurlijke grotten en rotsen". Het bouw materiaal is hier natuursteen met tras of kalkmortel als aanhechtingsmiddel. In de late 18de eeuw wordt ook al pleisterwerk toegepast op een drager van baksteen en gaas.

Met de komst van het Portlandcement (rond 1860 in België) werd het mogelijk om grotere oppervlakken te modelleren. De eerste experimenten zijn uitgevoerd in Engeland door James Pulham jr. in 1838 (Hoddesdon Hall).

Een specifieke opbouw van Lourdesgrotten zette zich in door het kwalitatief betere cement, geholpen door een belangrijke uitvinding: het gewapend beton. Ook hiervoor wordt de oorsprong in de tuinkunst gezocht met name bij Joseph Monier (1823-1906), tuinman in Versailles. In het naar hem genoemde *Système Monier* bouwde hij in 1875 al een tuinbrug met gewapend beton, boomstammen uit beton gegoten. Het *Système Monier* werd in zijn tijd geprezen om zijn schijnbare onverslijtbaarheid. Het patent *Système Monier* werd voor België verleend aan de firma Picha in Gent. Zij stichtte in 1888 de firma Picha Stevens in Sas van Gent, die de patenten voor Nederland toepaste.

Cementrustiek wordt toegepast voor profane bouwsels en tuinobjecten. Enkele voorbeelden zijn:

- rotsen in de Antwerpse Zoo (F. Dumilieu, Brussel)
- Villa Martha in Elzendamme, 1907, Eversamstraat 12 Stavele (Alfons Swertvaegher, Stavele)
- cementrustieke balustrades voor arbeidershuisjes in de Sint-Maartensstraat te Onkerzele, 1931 (bouwmeester P.G. Van der Putte)
- cementrustieke objecten rond Baarle-Nassau/Hertog (Christiaan Koks, metselaar uit Baarle-Nassau, die tot ca. 1975 werkte als amateur)

In Vlaanderen specialiseren verschillende familiebedrijven zich in opeenvolgende generaties in het bouwen van Lourdesgrotten. De constructies zijn vaak gesigneerd. Bekende ateliers zijn:

- Firma Janssens, gevestigd in Westmeerbeek: wordt aanvankelijk geleid door Frans Janssens, daarna door diens weduwe, dan door Alfons Janssens, door Victor Janssens en door Freddy Janssens die nog steeds onder de naam Janssens & Janssens produceert. Neef Michiel Geysels begon een eigen bedrijf. In

Westmeerbeek is de bijzondere woning Janssens bewaard (in verval), de ateliers zijn al afgebroken.

- Firma Tondeleir, Oude God, Mortsel (vb. verschillende bouwsels in Sint-Katelijne-Waver, domein van de Ursulinen)
- Firma Picha, Gent (vb. Tiegem, Sint-Arnolduspark)
- Firma Michiel Geysels, Westmeerbeek (vb. Lommel-Fabriek, Mariapark)
- Firma John Mariën en zoon 'ciment bewerker' in Heist-op-den-Berg (vb. de picknickhal bij de Ursulinen in Sint-Katelijke-Waver; geen andere realisaties geregistreerd)
- Firma Blaton-Aubert Brussel (vb. Turnhout, Lourdesgrot begijnhof, 1876)
- Firma Frans Eggers, Westmeerbeek (vb. Grobbendonk, Molendreef)

Mengtechnieken komen voor bijvoorbeeld in de Lourdesgrot op het domein van de Ursulinen in Sint-Katelijne-Waver en dit blijkt uitzonderlijk voor de Benelux. Zij is opgebouwd uit echte rotsblokken en aangevuld met cementrustiek werk (hier met een offerblok en aangesloten op een waterput: bronwater!). De tuin van het meisjespensionaat werd verrijkt met banken, rustende herten, champignons, boomstronken, dit alles van de firma Blaton-Aubert (de stukken staan vermeld in de handscatalogus)

Bijhorende beelden kunnen uitgevoerd zijn in kunststeen (Blaton-Aubert), ook in gietijzer (firma Van Aerschot, Herentals, Kempische ijzergieterij en smederij-Forges et Fonderies de la Campine etc...)

Calvariebergen zoals op het domein van de Ursulinen in Sint-Katelijne-Waver kunnen uitgevoerd zijn in gietijzer; er bestaat een identieke calvarieberg in Tildonk (1880-1900); vergelijk ook begraafplaatsen vb. kerkhofkruis Averbode is identiek.

III. Mariagrotten in Vlaanderen.

1. De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed

<https://inventaris.onroenderfgoed.be/> december 2012

De Thesaurus Onroerend Erfgoed heeft het trefwoord "Mariagrotten" toegekend
Beknorte omschrijving: "Kunstmatige grotten waarin een Mariabeeld staat opgesteld. Deze grotten waren vooral populair in de eerste helft van de 20ste eeuw, en waren bedoeld om de verschijning van Maria in Lourdes (Frankrijk, 1858) te herdenken."

Onder het trefwoord Mariagrotten zijn er in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed 244 vermeldingen (2/12/2013). De beschermde grotten in deze inventaris kunnen onderverdeeld worden in vier categorieën. Deze lijst is niet exhaustief vermits de grotten niet altijd in het besluit vermeld zijn.

A. Beschermd als monument, deel uitmakend van een groter geheel van een gebouw of van een ensemble met tuin. De grot speelt al dan niet een rol in de bescherming.

- Antwerpen, Sint-Pauluskerk, Calvarieberg, 18de eeuw [ID: 4648] (het gaat hier niet om een Lourdesgrot)

- Arendonk, klooster Sint-Agnetendal, bepaalde gebouwen en tuin met grot [ID: 75395]
- Beersel, Pastoor Bolsstraat, kapelaanswoning en klooster met Lourdesgrot in tuin [ID: 200054]
- Dendermonde, Hof ter Geesten (grot vermeld in het besluit) [ID:48977]
- Dendermonde, Begijnhof [ID 25552]
- Dendermonde, Brusselsestraat 67 : pastorie (parochie St.Gillis-binnen) (met omgrachting, landschapstuin, tuinelementen, Onze-Lieve-Vrouw-van-Lourdesgrot, poortgebouw, hekwerk) [ID 48850]
- Halle, complex sacramentinen, klooster met tuin [ID: 200091]
- Herentals, Besloten Hof van het norbertinessenklooster, Nonnenstraat [ID: 47129]
- Leest, Kasteel Moyson, monument: kasteel en bijgebouwen [ID: 1633]
- Mechelen, Augustijnenstraat 13 [ID: 200540]
- Oudenaarde (Ename) op kerkhof [ID27510]
- Tildonk/Haacht, Sint-Angela-instituut [ID: 200084]
- Kerk/kapel met Lourdesgrot in interieur
- Dendermonde, Sint-Gillis bij D. Karel Hofmanstraat 22 , kapel met Lourdesgrot in interieur [ID: 48891]
- Koekelare, Kapelletje O.L.V. van Lourdes, 1876, met grot in interieur [ID: 208803]
- Sint-Petrus- en Pauluskerk, Maldegem, Middelburg grot in beschermd kerk [ID: 79986]

B. Beschermd als monument

2.a. bedevaartcomplexen

- Berlare [ID:84710]
- Hoogstraten, Mariapark Genadedal [ID: 46667]
- Kortrijk, Passionistenklooster met bedevaartstuin: [ID: 60405]
- Lommel, Lommel-Fabriek, Mariapark 1925, ingewijd 1928 [ID: 85715]
- Maldegem, Mariagrot van Kleit [ID: 5071]

2.b. kloostertuin/pensionaat/pastorietuin

- Sint-Katelijne-Waver: park en domein van de Ursulinen [ID: 86231]
- Zottegem, O.-L.-Vrouw van Lourdesgrot in de Grotstraat [ID 208919]

2.c. solitair

- Houthulst: grotje op Duitse constructie [ID: 79555] bescherming in het kader van de relict WO I

C. Beschermd als stads- of dorpsgezicht

- Bredene, Visserskapel O.-L.-V.-ter-Duinen (M) met omgeving/met grot (DG) [ID: 54423]
- Damme, kasteel van Moerkerke met park(en Mariagrot) [ID: 78808]
- Dendermonde, Ouburg 9, vm. Villa met tuin en grot [ID: 48981] tuin DG
- Dilbeek, Sint-Wivinaklooster M met tuin en grot als DG [ID: 38969]
- Edegem, kerk O.L.V.-van Lourdes: omgeving (met grot???) als DG [ID: 12930]

- Oostakker, kerk O.L.V. van Lourdes M met DG bedevaartgebeuren [ID: 26677]
- Ichtegem, Notariswoning Dekeyser: tuin (met grot) als DG, woning als M [ID: 210316]
- Kortrijk Plein 14, O.L.V. -ter Engelen, M en STG [ID: 60093]
- Lier, Klooster Zwartzusters, SG [ID: 10459]
- Mol, Sint-Jozefshof en Lourdesgrot DG [ID: 52936/37]
- Waasmunster, klooster van de Liefdezusters van de Verrezen Zaligmaker [ID: 88487]

D. Beschermd als landschap

- Dendermonde, pastorie van Sint-Gillis-binnen [ID: 48850]
- Kortrijk Marke, landschapstuin van het kasteel de Bethune [ID: 60911] grot nov J.-B. Bethune
- Leuven, Kartuizerklooster; tuin is Landschap [ID: 42138] Franciscusweg en Lourdesgrot
- Godshuizen Lier M en Landschap met grot [ID: 10176]

BESLUIT

Het opnemen van Mariagrotten in de inventaris gebeurde niet systematisch, wat verklaarbaar is door de tijdsgebonden waardering en de beschermingen zijn divers uitgewerkt: als monument, landschap, stadsgezicht, dorpsgezicht.

Om een globale overzicht te krijgen van de bestaande Lourdesgrotten werd daarom verder gewerkt met de populaire website Lourdesgrotten.

2. de website <http://lourdesgrotten.skynetblogs.be/> december 2012

Op de website door particulieren gelanceerd in 2009 vanuit Landen met de vraag om aanvullingen wordt massaal door het publiek gereageerd. Alle nieuwe vermeldingen van Mariagrotten en nieuwe foto's worden continu toegevoegd. Het betreft een opsomming van Mariagrotten in Vlaanderen (vooral) de rest van België, enkele in Nederland en andere Europese landen.

In Vlaanderen worden hier meer dan duizend Mariagrotten (1048) opgenomen. Deze items werden naar aanleiding van deze nota gescreend.

Niet alle items handelen over nog bestaande grotten, soms wordt enkel een oude foto of postkaart getoond, de grot is vaak afgebroken. Ook krijgen voorwerpen van devotie en kitsch in de vorm van een Lourdesgrot een plaats en ook Mariabeelden, al dan niet Onbevlekt Ontvangen. Daar staat tegenover dat sommige items handelen over meerdere grotten (soms tot twintig). Grosso modo kan worden uitgegaan van een duizendtal bestaande Mariagrotten.

De website put eveneens uit de Inventaris voor het Bouwkundig Erfgoed (met vermelding).

De opgenomen grotten kunnen onderverdeeld worden in drie categorieën:

A. uitzonderlijke ensembles: reeds beschermd (38), al dan niet opgenomen in een ensemble van gebouwen of: te beschermen (4)

B. bescheiden/stereotiepe grotten: een groot aantal ongeveer gelijkwaardige bouwsels: c. 120 (zie voorbeelden hierna). Het zijn plaatsen van devotie die het lokale belang niet overstijgen.

C. mini/klein: het betreft een enorm aantal kleinere grotten, privé grotten (grotjes) in voortuintjes, op boerenerven etc. Ze zijn door hun afmetingen niet toegankelijk.

Regionale verschillen werden niet vastgesteld.

IV. Beschermingscriteria

Bescherming als monument overeenkomstig het Decreet 3 maart 1976: van algemeen belang wegens de artistieke, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieel archeologische of andere sociaal-culturele waarde.

Lourdesgrotten zijn een cultuurhistorisch fenomeen. Op de eerste plaats hebben ze een cultuurhistorische waarde. Ze zijn getuigen van een volks culturele, geestelijke en typologische ontwikkeling en hebben een betekenis voor het religieuze erfgoed. Ze hebben religieus-historische belevingswaarden.

Historische waarde:

- ouderdom van de constructie: deze chronologie ligt nog niet vast
- belang van de opdrachtgever
- historische aanleiding tot de bouw

Architectuurhistorische waarde:

- kenmerkende typologie of bijzondere typologie
- ontworpen door een architect/tuinarchitect en deel uitmakend van het oeuvre
- toepassing van bijzondere materialen

Kunsthistorische/artistieke waarde:

- medewerking van een kunstenaar of kunstenaarsatelier
- bijzondere ambachtelijke bewerking

Volkskundige waarde:

- getuige van een specifieke Mariadevotie
- aanwezigheid van materiële elementen die getuigen van volkse devotie gebruiken als bijvoorbeeld ex voto's
- volkse architecturale decoratie van de grot met teksten, opschriften

Selectiecriteria

Uitgaande van een duizendtal exemplaren mag gesproken worden over een massale aanwezigheid van Lourdesgrotten in Vlaanderen met een stereotiepe vormgeving wat noopt tot een weloverwogen selectie van als monument te beschermen items. Het criterium **zeldzaamheid** heeft geen betrekking op het fenomeen als dusdanig maar kan betrekking hebben op de typologie. **Herkenbaarheid** en **authenticiteit** zijn twee

criteria waaraan een zeer omvangrijk aantal grotten beantwoordt. Het criterium **representativiteit** kan van belang worden wanneer ooit de chronologische en architectuurhistorische context vooral m.b.t. het materiaalgebruik in extenso bestudeerd is.

De meerwaarde die aan bepaalde grotten kan gegeven worden vloeit voort uit de **ensemblewaarde** door een essentieel onderdeel te zijn van een groter geheel, door een functionele, historische, ruimtelijke betrokkenheid op een gebouw, een geheel van gebouwen met architectuurhistorisch (of stedenbouwkundig...) belang, of wegens de verbondenheid, de samenhang met aard en aanleg van een kerkhof, tuin, (devotie)park. De **contextwaarde** sluit hierbij aan.

V. Te beschermen: top

- Averbode, Mariapark met Lourdesgrot [niet in inventaris bouwkundig erfgoed], op 21 juni 1936 in de schaduw van de norbertijnerabdij aangelegd en door abt Crets plechtig ingehuldigd. Het vroegere Smisbos is omgevormd tot een park met een Lourdesgrot, een Fatimagroep, de zeven smarten van Maria, calvariegroep, heilig Graf en objecten in cementrustiek. De schijnruïne aan de ingang is uniek. Samenwerking firma's Tondeleir en Janssens [niet in inventaris bouwkundig erfgoed]
- Brasschaat , Rustoordlei Mariapark met Lourdesgrot, kruisweg, cementrustieke picknick- of bidplaats; preekstoel in cementrustiek; Heilig Graf aan voet van de kapel; Pieta [ID: 215620] *"Deze religieuze tuin in de wijk Rustoord is een bescheiden, maar compleet en authentiek voorbeeld van een begin-20ste-eeuws processiepark zoals deze werden gebouwd in België en Nederland vanaf het einde van de 19de eeuw. Ze vormt een waardevol onderdeel van wijk Rustoord, een ensemble bestaande uit kerk, rusthuis, pastorie en een aantal woningen, dat door grootgrondbezitter Antoon Van den Weyngaert werd gerealiseerd. In 1916 werd een perceel ten noorden van de kerk uitgekozen voor een religieuze tuin. Er zijn verschillende religieuze gebouwen gecombineerd in deze tuin. De Lourdesgrot, met preekstoel en afdak in cementrustiek voor buitenmissen, is een mooi voorbeeld van de schaalmodellen van de echte Lourdesgrot die overal in de wereld verschenen. Gecombineerd met de zeven staties van de Zevenweënweg, werd hier een compleet Mariapark gecreëerd, inspelend op de Mariaverering die vanaf eind 19de eeuw zeer populair was in Vlaanderen. Dat dit ensemble werd aangevuld met een kruisweg, waarbij een Sint-Rochuskapel als monumentale veertiende statie werd uitgebouwd, maakt deze religieuze tuin een eenvoudig, maar sprekend voorbeeld in Vlaanderen."*
- Gent, tuin van het Maria Middelaars-Ziekenhuis: Mariagrot die een omgevormde tuinfollie(1785) is met unieke vloer van runderbeenderen [niet in inventaris bouwkundig erfgoed]
- Bij uitbreiding van het thema tot andere devotieparken: Anzegem, Tiegem, Arnolduspark [ID: 81694]

In verband met de productie van cementrustiek

- Te onderzoeken in situ: de woning Janssens in Westmeerbeek 1910 [ID: 41103] met grot, werkplaatsen (reeds afgebroken; omgeving heeft nieuwe bebouwing)

Bijzondere typologie (in situ onderzoeken):

- Arendonk, Grotstraat, kapel van de Heikant: kapel op grot gebouwd
- Essen, redemptoristen, grot met twee verdiepingen; drie openingen onderaan
- Turnhout, Sint-Jozefscollege. Lourdesgrot annex theaterpodium voor leerlingen (voor- en achterzijde), thans van domein gescheiden door Ring; toestand?
- Tongerlo: kerkmodel Lourdes boven op de grot (cfr. Lommel-Fabriek)
- Berlaar, Sint-Augustinus: unieke 'AVE'stoel bij de Lourdesgrot: een staaltje van hoogwaardig vakmanschap in cementrustiek (Meulenkamp-de Nijs p. 58; foto p. 54)
- **Bibliografie**

M. Baeck, *Park en domein van het Instituut der Religieuze Ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw-Waver. Onderzoek en evaluatie van de cultuurhistorische en artistieke erfgoedwaarde*, onuitgegeven studie, 2012.

J. Cools, *Uit het metaalverleden van Herentals. IJzergieterij en Smederij Van Aerschot*, Herentals, 2001.

Luc Devriese, Grotten in onze streken: devotionele plaatsen en follies. In: *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 10/2, 2012, p. 11-24.

P.-P. Dupont & G. De Keyzer, Statues de béton et grottes artificielles. Les débuts des entreprises Blaton. In: *Les Cahiers de la Fonderie. Revue d'histoire sociale et industrielle de la région Bruxelloise*, 19, 1995, p. 22-26.

P.J. Magry & C.M.A. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 3 dln. Amsterdam-Hilversum, 2000.

H. & E. Mathues-Poleunis, *Lourdes in België. Meer dan 60 ideeën om een spiritueel getinte uitstap te maken in België*, Landen, 2013.

W. Meulenkamp en P. de Nijs, *Buiten de kerk. Processieparken, Lourdesgrotten en Calvariebergen in Nederland en België* (Cultuurcuriosa, 3), Soesterberg, 1998.

Jozef Van Haver, *Voor u, beminde gelovigen. Het Rijke Roomse Leven in Vlaanderen*, Tielt, 1995.

H. Vannoppen, 150 jaar O.-L.-Vrouw van Lourdes of rituelen rond volksdevotie. In: *Curtenberg*, jg. 17, nrs. 4-5, 2008, p. 179-190.

Websites

<http://lourdesgrotten.skynetblogs.be/> geraadpleegd december 2013 - januari 2014
<https://inventaris.onroenderfgoed.be/> geraadpleegd december 2013 - januari 2014